

УДК 1(52)+294.3.

Коментар Тіко до «Праджняпараміта-грідая сутри» («Сутри серця праджня-параміти»)

Стрелкова А.Ю., кандидат філософських наук, докторантка Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Статтю присвячено аналізу поняття «порожнечі» в коментарі японського ченця школи санрон Тіко (709–770/781) на «Праджня-параміта-грідая-сутру» («Сутру серця»). На матеріалі аналізу коментаря з'ясовано, що ключовим поняттям буддійської філософії, на його думку, є «абсолютна порожнеча» (яп. *хіккьо-ку*), яку він розуміє як несхоплюваність реальності за допомогою розумової діяльності, а також як субстанцію усього усього.

Ключові слова: японський буддизм, Тіко, санрон, шуньята, порожнеча, «Сутра серця».

«Сутра серця праджня-параміти» («Праджня-параміта-грідая сутра»), або просто «Сутра серця», є одним з найзначніших текстів магаяни в усіх ареалах її поширення і майже в усіх школах цього напрямку буддизму. У цьому дуже невеликому за обсягом тексті кристалізовано найголовніші принципи, сутність, «серце» потужного корпусу праджняпарамітської літератури і вчення Великої Колісниці. Його дослідження дає доступ до найфундаментальніших ідей буддизму магаяни, а також відкриває можливість нових підходів до розв'язання актуальних проблем духовності у сучасному світі.

З одного боку, «Сутра серця» є результатом, свого роду резюме, яке підсумовує ідеї, напрацьовані на момент її створення в буддійській філософсько-релігійній думці магаяни. Згідно з класифікацією Е. Конзе, вона належить до третього періоду розвитку літератури сутр праджня-параміти (300–500 рр.) [14, с. 13]. Взагалі ж сутри праджня-параміти вважаються основними для всіх напрямків магаяни [3, с. 48]. Вони є найбільш ранніми магаяськими текстами і з'являються починаючи приблизно з I ст. до н. е. Але це не заважає буддійській традиції вірити, що вони походять від самого Будди. Адже, за легендою, протягом усього того часу, що минув від нірвани Будди, ці сутри зберігалися у підводному палаці зміїв-нагів, куди у належний

час за ними вирушив зановник першої філософської школи магаяни Нагарджуна і виніс їх на поверхню землі людям.

З другого ж боку, завдяки своїй стислості та філософській глибині, ця сутра сама стає новою точкою відліку для розлогої коментаторської традиції. Тож «Сутру серця» можна досліджувати у двох площинах: по-перше, в контексті праджняпарамітської літератури, на базі якої вона виникла, і, по-друге, в контексті коментаторської традиції, яку породила вже сама сутра. Обидва ракурси є взаємодоповнюючими і цілковито необхідними для того, аби отримати повне уявлення про значення і місце «Сутри серця» в історії буддизму та його сьогоденні. У цьому дослідженні нашим завданням є з'ясувати, як тлумачив зміст «Сутри серця» японський буддійський чернець Тіко (709–770/781), і, зокрема, як він розумів поняття «порожнечі», ключове для філософії праджня-параміти і магаяни в цілому.

У російськомовних перекладах та дослідженнях цієї сутри представлений, насамперед і майже виключно, перший із зазначених підходів. Зокрема нам відомо вісім наукових перекладів сутри: А.А. Терентьева [9], С.Ю. Лепехова [5], В.П. Андросова [1, с. 81–88], Є.О. Торчинова [11, с. 231–234], В.П. Мазурика [4, с. 266–272], І.С. Урбанаєвої [8, с. 8–11], С. Хоса [2, с. 52–53], Н.М. Трубнікової [12, с. 139 або 13, с. 306]. І лише Н.М. Трубнікова, яка досліджує вчення засновника японської буддійської школи *сінгон* Кукая (774–835), на матеріалі перекладеного нею трактату цього мислителя за назвою «Таємний ключ до сутри-серця праджня[-параміти]» (яп. Ханья-сінгьо-хікен), розглядає тлумачення ним «Сутри Серця» [12, с. 134–140; 13, с. 277–311]. Утім, цей текст не є власне коментарем: Кукай не розбирає в деталях філософський зміст сутри – він лише дає «ключ» до езотеричного прочитання її тексту. З сучасними буддійськими коментарями до сутри в тибетській традиції можна ознайомитися у книзі Далай Лами XIV [2] та у виданні лекцій Геше Джампа Тінлея, підготованому І.С. Урбанаєвою [8].

Коментарі на «Сутру серця» створювали протягом усієї історії її існування представники майже всіх головних шкіл буддизму магаяни,

незважаючи на те, що філософія «порожнечі», викладена у сутрі, первинно належить до вчення мадг'ямаки. Найраніші коментарі до сутри належать двом представникам китайської віджнанавади (школа *фасян*), учням Сюань-цзана (автора класичного перекладу власне «Сутри серця» китайською мовою): Куйцзі (632–682) (яп. «Ханняя-харамітта-сінгьо-юсан») та корейцю за походженням Юань-це (613–696) (яп. «Буссецу-ханняя-харамітта-сінгьо-сан») [16, с. 60]. На Заході їх перекладом і дослідженням займається Д. Люстгаус [16].

Тіко (709–770/781) з храму Гангодзі вважають найвизначнішим ченцем японської буддійської школи *санрон* (школи «трьох трактатів», *шунья-вада*) доби Нара [17, с. 980], хоча наприкінці життя він пристав до вчення школи *дзьодо* (школи «Чистої землі»). Усього відомо 14 його праць, але з-поміж них збереглися до нашого часу лише дві: «Короткий виклад “Трактату про таємницю чистого імені”» (яп. Дзьомьоген-рон-рякудзюцу) та «Виклад смислу “Праджня-параміта грідая сутри”» (яп. Ханняя-сінгьо-дзюцугі), при чому лише останній з цих текстів зберігся повністю [17, с. 129]. Твір датовано 752 р., і він є найранішим японським коментарем до «Грідая сутри» [17, с. 129].

Тіко категорично заперечує проти класифікації історії буддійського вчення на три періоди (яп. *сандзі-кьохан*), яка викладена у «Сандгінірмочана-сутрі» («Сутрі про пояснення глибокої таємниці») і звучить в коментарях Куйцзі та Юань-це. Згідно з нею, три періоди це: вчення про буття (гінаяна – сутри Агами та тексти Абгідгарми), вчення про порожнечу (сутри праджняпараміти, мадг'ямака) та вчення про серединний шлях (йогачара – «Сандгінірмочана-сутрі», Васубандгу, Асанга). Ці коментатори відносять «Грідая-сутру» до Другого обертання колеса Дгарми, ставлячи її таким чином на сходинку нижче, ніж вчення власної школи [17, с. 57–58].

За це Тіко називає Куйцзі та Юань-це «сліпцями, які наче навіжені гасають у темряві ночі» (див. цитату нижче). Однак цікаво, що незважаючи на те, що Тіко налаштований дуже критично проти школи *фасян*, він зовсім

не відкидає ідеї *фасян* як такі, а, навпаки, вказує на те, що вони *вже* були присутні у текстах праджняпараміти і таким чином представники школи *фасян* лише повторюють ідеї мадг'ямаки (*саньлунь*) і не можуть претендувати на оригінальність, а тим більше на зверхність своїх поглядів. Адже навіть такі засадничі йогачаринські тексти, як «Мадг'янта-вібгага-бгаш'я» Васубандгу та «Магаяна-санграга» Асанги прямо посилаються на сутри праджня-параміти й спираються на виголошені в них ідеї:

«Ці Куйцзі, Юань-це та решта, хто, не тямлячи нічого, відносить вчення праджня[-параміти] до другого періоду – як вони помиляються! Вони наче ті сліпці, які мов навіжені гасають у темряві ночі: не лише не розуміють сутності вчення праджня[-параміти], але ще й не знають смислу свого власного вчення! Чому? «Мадг'янта-вібгага-бгаш'я» висвітлює смисл серединного шляху, цитуючи «Магапраджня-параміта-сутру» ... : «Усі дгарми – і не порожнеча, і не буття», відтак стає зрозумілим, що серединний шлях у праджня[-парамітських сутрах] такий самий, як у «Сандгінірмочана-сутрі». А у «Магаяна-сангразі» у першому сувої сказано, що «Магапраджня-параміта-сутра» вже вчила про «три природи». А якщо так, то те, що праджня[-парамітські сутри] говорили про три природи (і не-три природи), не відрізняється за змістом від «Сандгінірмочана-сутри»» [10]¹.

На історичному етапі розвитку буддизму, коли створювалася література праджня-параміти, існувало два базових розуміння поняття «порожнечі»: вчення про порожність людського «я» (*анатма-вада*) та вчення про порожність «дгарм» (*шунья-вада*). Із цих двох вчень випливало, що не існує нічого, що не було б порожнім (ілюзорним, нереальним): порожньою є навіть сама порожнеча. Таким чином, маючи справу з речами, ми насправді працюємо з порожнечею – і в результаті опиняємося з порожніми руками, адже насправді ми працювали не з реальністю, а з ілюзією. Класичне вчення про порожнечу викриває цю помилку, руйнуючи будь-які теорії як порожні

¹ Якщо не зазначено інше, всі цитати наведено в перекладі авторки з зазначеного тексту оригіналу.

дискурсивні конструкти, але на цьому і зупиняється, не пропонуючи взамін ніякого позитивного підходу.

Традиційно «Сутру серця» тлумачать саме в цьому ключі, що є цілком адекватним, адже саме до цієї традиції вона і належить. Однак, коли ми переходимо до коментарів, то стикаємося з тим, що їхні автори належать до різних шкіл буддизму. Більше того, найбільш популярний у буддійській традиції переклад самої сутри китайською мовою належить не шуньявадіну (кит. *саньлунь*), а представнику віджнанавади (школа *фасян*) – Сюань-цзану. До цієї ж школи належали і згадані вище Куйцзі та Юань-це. Тіко були відомі обидва їхні коментарі, що видно з його критичних закидів на їхню адресу у його «Викладі смислу “Праджня-параміта грідая сутри”».

Тіко вибудовує свій коментар традиційно: він починає розбір з назви сутри і, поступово просуваючись по тексту, ієрогліф за ієрогліфом аж до самого кінця пояснює смисл кожного слова. Об'єктом же нашого дослідження є, насамперед, розуміння Тіко славетної філософської формули «форма не відрізняється від порожнечі, порожнеча не відрізняється від форми. Форма – це і є порожнеча, а порожнеча – це і є форма».

У «Сутрі серця» (в перекладі Сюань-цзана) цей базовий уривок звучить так: «Коли бодгісаттва Авалокітешвара занурився у практику глибокої праджняпараміти, він ясно побачив, що всі п'ять скандг порожні, й звільнився від будь-якого страждання: «Шаріпутро! Форма не відрізняється від порожнечі, порожнеча не відрізняється від форми. Форма – це і є порожнеча, а порожнеча – це і є форма. Відчуття, уявлення, вольові (кармічні) рушії, свідомість – так само. Шаріпутро! Те, що всі дгарми є порожніми формами, означає, що вони не народжуються й не гинуть, не забруднюються й не очищуються, не збільшуються й не зменшуються» [7].

Коментуючи слова про те, що бодгісаттва Авалокітешвара «ясно побачив, що всі п'ять сандг порожні», Тіко наголошує, що «порожнеча», про яку тут ідеться, це не звичайна, а «абсолютна порожнеча» (яп. *хіккьо-ку*), на підтвердження чого він наводить майже дослівно цитату з «Суварна-

прабгаса-сутри»: «Порожнеча – це абсолютна порожнеча (*хіккьо-ку*). В «Суварна-прабгаса-сутрі» сказано: «Це означає, що п'ять скандг можуть являти *дгарма-дгату*. Але як п'ять скандг можуть являти *дгарма-дгату*? Тоді п'ять скандг виникають не з причини» [10].

П'ять скандг складають світ зумовленого буття сансари. Термін же *дгарма-дгату* використовується в буддизмі як одне з позначень для істинної реальності. Сам Тіко додає: «А *дгарма-дгату* – це інша назва принципу абсолютної порожнечі (*хіккьо-ку*) серединного шляху»[10]. Яким же чином п'ять скандг можуть являти істину? Первинно в буддійській теорії дгарм вважали, що зумовлені дгарми існують згідно із законом взаємозалежного походження (*пратітья-самутпада*), тобто вони всі вони є учасниками причиново-наслідкових взаємин, виникають і зникають, будучи зумовлені одні одними. Тому про них завжди слід говорити в термінах причини та наслідку. Магаяна ж, навпаки, заперечує цю необхідність внаслідок заперечення нею реальності дгарм: тож далі в цій сутрі пояснюється за мадг'яміківською логічною схемою, що дгарми насправді взагалі не можуть народжуватися чи зникати тощо. Але, якщо подивитися на це з іншого боку, то виявляється, що такий спосіб існування дгарм зовсім не є їх негативною властивістю, а якраз навпаки: «Тому знай, що п'ять скандг *не* існують і *не* не існують, вони виникають не з причини і не без причини, слова не можуть виразити їх: вони не мають імені, не мають виявлення, не мають причини, не мають приводу і не мають зрівняння – вони завжди перебувають у спокої та самі одвічно порожні. Тому п'ять скандг можуть являти *дгарма-дгату*» [10].

Дгарми не просто порожні, а абсолютно порожні: «Всі дгарми *абсолютно* порожні» [10]. Але Тіко також попереджає, що *абсолютна* порожнеча (*хіккьо-ку*) – це не одна з так званих «трьох порожнеч» (яп. *санку*) – «порожнеча», «відсутність ознак» та «відсутність прагнень», які були відомі ще ранньому буддизму: «Запитання: завдяки «трьом порожнечам» входять до нірвани, тому «три порожнечі» називають «брамами звільнення». Чому ж зараз ми говоримо про «порожнечу» і не говоримо про «відсутність

знаків» та про «відсутність прагнень»? Відповідь: порожнеча з-посеред «трьох порожнеч» – це просто порожнеча. А порожнеча, про яку йдеться зараз – це абсолютна порожнеча. Коли вже сказано «абсолютна порожнеча», то більше не залишається нічого. Як «відсутність знаків» та «відсутність прагнень» можуть бути не порожніми?! ... Назва «порожнеча» хоча й та сама, але глибина [змісту] відрізняється» [10].

Однак, якій саме порожнечі Тіко протиставляє абсолютну порожнечу? Іншими словами, який зміст терміну «порожнеча» в переліку «трьох порожнеч»? У трактаті «Магапраджняпараміта-шастра», автором якого традиція вважає засновника мадґ'ямаки Нагарджуну, читаємо: «Запитання: що таке брама нирвани «порожнеча»? Відповідь: бачити, що всі дгарми не мають «я» та «мого» і є порожніми; що всі дгарми виникають із сполучення причин; що немає діяча та немає того, хто сприймає. Це зветься «брамою порожнечі» (яп. *кумон*)» [6].

Тож ідеться про вчення про *анатман* – відсутність «я» особи та речей, засадниче для буддизму Першого обертання колеса Дгарми. Отже, Тіко вказує на те, що порожнеча, що про неї говорить «Грідая-сутра», насправді зовсім не ця порожнеча.

Але хіба не суперечить Тіко сам собі, коли кількома рядками нижче говорить: «Відсутність власної природі зветься абсолютною порожнечею» [10]? Адже відсутність «я», власної незалежної самості якраз і є відсутністю власної природи (*свабґава*), що цілком співпадає з класичним буддійським вченням про *анатман*.

Втім Тіко однозначно дає зрозуміти, що його розуміння порожнечі є кардинально відмінним, а точніше набагато глибшим за вчення про *анатман*. У чому ж тут річ? Що ж таке «абсолютна порожнеча» Тіко? Він має на увазі, що всі дгарми невхопимі, їх неможливо помислити – і саме тому вони абсолютно порожні, а не тому, що вони є взаємозалежними. Оскільки вони *вже* є порожніми, *вже* не мають своєї власної природи, то немає сенсу розглядати взаємозалежні відносини між об'єктами, які насправді не існують.

Ця точка зору відповідає другому великому періоду в історії розвитку буддійської думки – магаяні, а саме її першій філософській школі мадг'ямаці. Саме до далекосхідної традиції цієї школи (в Китаї *саньлунь*, в Японії *санрон*) і належав Тіко у часи написання нам коментаря до «Сутри серця». Однак на той момент магаяна існувала вже понад сім століть, і в її межах сформувалися різноманітні течії, які впливали одне на одне. І якщо первинна мадг'ямака розглядала принцип порожнечі як певний *метод, спосіб* мислення реальності, то у Тіко простежується тенденція розуміти порожнечу як власне *природу* мислення, *субстанцію* реальності. Що більше відповідає ідеям другої після мадг'ямаки магаянської школи, йогачари. Тіко говорить: «У «Сутрі [серця] сказано]: Слова «ці всі дгарми є порожніми формами ...» – це правильне вираження принципу. «Ці всі дгарми» включає п'ять скандг, дванадцять аятана, вісімнадцять дгату, дванадцять ланок пратітья-самутпади, чотри шляхетні істини, закон причини та наслідку. Слово «порожній» означає порожнечу як принцип абсолютної порожнечі у всій його ясності і чистоті. «Форма» (*со*) – це «субстанція» (*тай*), оскільки для усіх дгарм принцип таковості абсолютної порожнечі є субстанційною природою (*тайсьо*). Істинний принцип – це первинна природа (*хонсьо*) усіх дгарм. Подібно до того, як солоність є природою морської води, і різні води, досягаючи моря, змінюють смак і всі стають солоними, так само п'ять скандг та решта десять тисяч дгарм, коли долучаються до істини, набувають одного смаку – [смаку] абсолютної порожнечі» [10].

Як вода з різних куточків землі у морі має один смак, так з точки зору вищої, істинної реальності субстанцією «десяти тисяч дгарм» або «десяти тисяч речей», іншими словами, усього, що існує, є абсолютна порожнеча. Тож, згідно з Тіко, форми не просто порожні, а ця порожнеча є водночас їхньою природою: «порожнеча форм (речей) – це не [та] порожнеча, яка виникає після знищення форм (*сікі-сі сьо ку хі кай-сікі ку*). «Порожнеча» і «форма», про які йдеться у «Сутрі серця», це лише дві різні назви однієї реальності. Він пояснює також, що зв'язка *соку* у сутрі означає, що і підмет, і

присудок мають одну субстанцію (*тай іті дзі соку*). Субстанцією (*тайсьо*) ж усіх дгарм є принцип таковості абсолютної порожнечі (*хіккьо-ку ньоньо-сі рі*).

Отже, ключовим у коментарі Тіко є поняття «абсолютної порожнечі» (яп. *хіккьо-ку*). Саме його він ототожнює з буддійським ідеалом Серединного шляху (яп. *тюдод*). На думку Тіко, «абсолютна порожнеча» – це відсутність власної природи у дгарм, речей через їхню принципову невхопимість розумом (а не через відсутність в речі «я», «самості» як ще однієї додаткової реальності, і не через взаємозалежність речей).

Тіко належав до школи *санрон*, яка продовжувала традиції шуньявади, але жив він століттям пізніше ніж Куйцзі та Юань-це, і, вочевидь, вже відчув на собі вплив нового розуміння ідей порожнечі, яке пропонувала китайська віджньянавада. Адже, хоча він і не відходить від традиційно мадг'яміківського тлумачення сутри, ми бачимо, що у нього з'являється тенденція тлумачити поняття «порожнечі» субстанціонально. Тобто «порожнеча» у нього постає насамперед не як заперечення реальності речей (ранній буддизм), і не лише як їхня принципова несхоплюваність розумом (класична мадг'ямака), а й як їхня істинна реальність: речі можуть існувати лише як абсолютна порожнеча («[дгарми класу] *рупа* та решта дгарм виникають лише як абсолютна порожнеча»[10]). З іншого ж боку, він вказує і на те, що у такий спосіб істинна реальність (*дгарма-дгату* – «світ Дгарми») являє себе в речах, у світі феноменів як їхня порожнеча.

Література

1. Буддийская классика Древней Индии, Слово Будды и трактаты Нагарджуны / Пер. с пали, санскр. и тиб. с коммент. В.П. Андросова. – М.: Открытый Мир, 2008. – 512 с.
2. Далай-лама XIV Тензин Гьяцо. Сутра сердца: учения о праджняпарамите. – Э.: Океан мудрости, 2008. – 144 с.
3. Дюмулен Г. История Дзэн-буддизма. Индия и Китай. – СПб.: ОРИС, 1994. – Т.1. – 336 с.
4. *Икэгути Экан*. Подвижник огня. – М.: Республика, 1996.

5. *Лепехов С.Ю.* Идеи шуньявады в коротких сутрах Праджня-парамиты // Психологические аспекты буддизма. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1991. – С.90–104.
6. *Нагарджуна.* Дачжиду лунь (Трактат про велику праджня-параміту, санскр. Магапраджняпараміта-шастра) // Тайсьо сінсю Дайдзокьо. – Т. 25. – № 1509. – С. 57–756. (<http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~sat/>)
7. Праджня-параміта-грідая-сутра (кит. Боже боломідо сінь цзін, яп. Ханья-харамітта-сінгьо) /Пер. Сюань-цзан // Тайсьо сінсю Дайдзокьо. – Т. 8. – № 251. – С. 848. (<http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~sat/>)
8. Сутра Сердца Победоносной Матери, Ушедшей-За-Пределы Совершенства Мудрости [bcom ldan ‘das ma shes rab kyi pha rol tu puin ra’i snying bo]: текст и комментарий на основе устных наставлений Геше Джампа Тинлэя / Пер. с тиб. и сост. комментариев И.С. Урбанаева; отв. ред. С.Ю. Лепехов. – Улан-Удэ: РИО Буддийской Общины «Зеленая тара». – 2006. – 184 с.
9. *Терентьев А.А.* «Сутра сердца Праджняпарамиты» и ее место в истории буддийской философии // Буддизм: история и культура. – М., 1989. – С.4–21.
10. *Тико.* Ханья-сінгьо-дзюцугі («Виклад смислу “Праджня-параміта грідая сутри”») // Тайсьо сінсю Дайдзокьо. – Т. 57. – № 2202. – С. 3–10. (<http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~sat/>)
11. *Торчинов Е.А.* Введение в буддологию. Курс лекций. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – 304 с.
12. *Трубникова Н.Н.* История религий Японии IX–XII вв. – М.: Наталис, 2009. – 560 с.
13. *Трубникова Н.Н.* “Различение учений” в японском буддизме IX в. Кукай о различиях между тайным и явными учениями. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 368 с.
14. *Conze, Edward.* The prajnaparamita literature. – Tokyo: The Reiyukai, 1978. – 138 p.

15. *Ito, Takatoshi*. Chiko-no senjutsusho-ni tsuite (A Study of Chiko's works) // Journal of Buddhist Studies. – 1976. – № 7. – P. 123–141.
16. *Lusthaus, Dan*. The Heart Sutra in Chinese Yogacara: Some Comparative Comments on the Heart Sutra Commentaries of Wonch'uk and K'uei-chi // International Journal of Buddhist Thought and Culture. – Seoul, 2003. – Vol.3. – P. 59–103.
17. *Moro, Shigeki*. Chiko's Criticism of the Hosso Sect, and Wonhyo's Influence // Indogaku bukkyogaku kenkyu (Journal of Indian and Buddhist Studies). – 2002. – Vol. 50, №2. – P. 57–60.

КОММЕНТАРИЙ ТИКО К «ПРАДЖНЯПАРАМИТА-ХРИДАЯ СУТРЕ» («СУТРЕ СЕРДЦА ПРАДЖНЯ-ПАРАМИТЫ»)

Стрелкова А.Ю.

Статья посвящена анализу понятия «пустоты» в комментарии японского монаха школы санрон Тико (709–770/781) на «Праджня-парамита-хридая-сутру» («Сутру сердца»). На материале анализа комментария установлено, что ключевым понятием буддийской философии, по его мнению, является «абсолютная пустота» (яп. *хикке-ку*), которую он понимает как несхватываемость реальности с помощью умственных построений, а также как субстанцию всего сущего.

Ключевые слова: японский буддизм, Тико, санрон, шуньята, пустота, «Сутра сердца».

Chiko's Commentary on the “Prajna-paramita-hrdaya-sutra” (“The Sutra of the Heart of prajna-paramita”)

Strelkova A.

The article deals with the analysis of the concept of “emptiness” in the Commentary of Japanese monk of the Sanron school Chiko (709–770/781) on the «Prajna-paramita-hrdaya-sutra» («Heart sutra»). On the materials of the analysis it is shown that the key concept of Buddhist philosophy according to Chiko is the “absolute emptiness” (jap. *hikkyo-ku*), which he interprets as impossibility to grasp the reality by the mind, and as the substance of the being as well.

Key words: Japanese Buddhism, Tiko, sanron, sunyata, emptiness, Heart Sutra.